

УДК 159.922
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2022-1-2

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ «СВІДОМІСТЬ» У ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Коркос Ярослав Олександрович,
аспірант

Київський університет імені Бориса Грінченка

korkos.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5718-4053>

Мета. Статтю присвячено проблемі визначення терміна «свідомість» у зарубіжній психології. Метою дослідження є виявлення особливостей трактувань поняття «свідомість» у психології.

Методи. У дослідженні використано загально-наукові методи: методологічного та теоретичного аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення. Критерієм до добору матеріалів стала впливовість наукових джерел на розвиток дискусії серед учених та досягнення консенсусу.

Результати. Свідомість як одне з центральних психологічних явищ має майже сотню різних трактувань. У ретроспективі точки зору науковців варіювалися від повного заперечення існування свідомості як феномену до метафоричного її розуміння (метафора променю, потоку або вітру). Актуальний стан розробки проблеми вказує на те, що свідомість як психологічна категорія є ідеалізованим, абстрактним та збірним терміном, який часто використовують для позначення сукупності психічних феноменів.

Незважаючи на поодинокі спроби деяких учених досягти консенсусу, кількість дефініцій терміна «свідомість» з плином часу зростає. Найпоширенішими термінами, через які визначають свідомість, є «інформація», «досвід» та «стан». Основну проблематику свідомості можна поділити на три категорії: опису, пояснення й функціональну проблематику. Можна виділити два основні підходи до дослідження свідомості: матеріалістичний та іматеріалістичний.

Висновки. Процес знаходження спільного тлумачення далеко не завершений, враховуючи збільшення інформації щодо предмета дослідження щороку. Проведений критичний аналіз концептуального змісту категорії «свідомість» вказує на значні протиріччя у визначеннях та підходах до неї. Виділено дві протилежні тенденції у конструктах опису свідомості: еklekтизм та редукціонізм, що відповідно розглядають свідомість або занадто широко, або занадто вузько. Надано власне авторське трактування свідомості як психічного стану, який характеризується переживанням суб'єктивного досвіду й цілеспрямованою, усвідомленою поведінкою, що забезпечує її підвищену гнучкість та складність.

Ключові слова: свідомість, дефініція, еklekтизм, редукціонізм, наукова дискусія.

CONCEPTUAL CONTENT OF THE CATEGORY “CONSCIOUSNESS” IN FOREIGN PSYCHOLOGY

Korkos Yaroslav Oleksandrovych,
Postgraduate Student

Borys Grinchenko Kyiv University

korkos.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5718-4053>

Purpose. The article is devoted to the problem of defining the term “consciousness” in psychology. The aim of the study is to identify the peculiarities of interpretations of the concept of “consciousness” in psychology.

Methods. The study used general scientific methods: methodological and theoretical analysis, synthesis, comparison, and generalization. The criterion for the selection of materials was the influence of scientific sources on the development of discussion among scientists.

Results. Consciousness as one of the central psychological phenomena has almost a hundred different interpretations. In retrospect, scholars' views ranged from a complete denial of the existence of consciousness as a phenomenon to its metaphorical understanding (metaphor of projector light, flow, or wind). The current standard of development of the problem will take into account that consciousness as a psychological concept is abstract. It represents a common term, which often serves to identify a group of mental phenomena. The most common terms that define consciousness are “information”, “experience” and “state”. The main problematics of consciousness can be divided into three categories: description, explanation, and functional problems. One can distinguish two main approaches to study consciousness: material and immaterial.

Conclusions. The process of finding a common interpretation is far from complete, given the increase in information on the subject of research each year. The critical analysis of the conceptual content of the category “consciousness” indicates significant contradictions in the definitions and approaches to it. There are two

opposite tendencies in the constructs of the description of consciousness: eclecticism and reductionism, which respectively consider consciousness either too broadly or too narrowly. The author's own interpretation of consciousness as a mental state, which is characterized by the experience of subjective experience and purposeful, conscious behavior, which provides its increased flexibility and complexity

Key words: *consciousness, definition, eclecticism, reductionism, scientific discussion.*

Вступ. Проблематика свідомості залишається однією з найбільш невіршених фундаментальних наукових проблем та являє собою глобальний філософський виклик до сьогодення. Активні дискусії вчених протягом століть вказують на те, що консенсус у розумінні поняття «свідомість» буде віднайдений нескоро. Разом із тим сучасні тенденції в науці змінюють підходи до розгляду свідомості: виникають міждисциплінарні підходи, розвиваються технології нейровізуалізації (фМРТ, ПЕТ), які дозволяють виявити процеси і стани, що виникають у мозку людини. Результати цих досліджень актуалізують питання щодо меж свідомості. Той факт, яка дефініція поняття «свідомість» приймається за істинну, детермінує відповіді на низку питань стосовно її структури, функцій, генези, норми і патології, а також проблематику штучного інтелекту (Dehaene, Lau, & Kouider, 2021; Maher, 2020). Ситуація ускладнюється тим, що поняття «свідомість» використовується науковцями у різних значеннях, це призводить до термінологічної плутанини й викривлення наукового контексту.

У західних країнах (США, Канада, країни – учасники Європейського Союзу тощо) розвиток наукової і філософської думки у дослідженнях свідомості вирізняється міждисциплінарним еkleктизмом, емпіричним базисом побудови теорій та опису явищ. Саме тому аналіз зарубіжних наукових джерел надає цінний матеріал для дискусії щодо сутності свідомості, дозволяє розширити розуміння поняття «свідомість» та перейняти українським ученим прогресивний досвід світових досліджень.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Свідомість як наукова категорія не має єдиної, точної та цілком вичерпної дефініції для опису цього феномену. У ретроспективі точки зору науковців варіювалися від повного заперечення існування свідомості як феномену до метафоричного її розуміння (метафора потоку, потоку або вітру). Як предмет психологічного дослідження свідомість трактується в діапазоні від її отождоження з усіма психічними явищами до розуміння свідомості як психічного стану, процесу чи механізму. Актуальний стан розробки проблеми вказує на те, що свідомість як психологічна категорія є ідеалізованим, абстрактним та збірним терміном, який часто використовують для позначення сукупності психічних феноменів. Як підкреслювали В. Зінченко та Б. Мещеряков, «свідомість –

максимальна абстракція й одночасно «вічна» проблема філософії, психології і соціології» (Зінченко, Мещеряков, 2008: 466).

В. Аллахвердов систематизував спроби вчених вирішити протиріччя у дослідженні свідомості, виділивши такі підходи та напрями, як:

- заперечення існування проблеми або феномену;

- науковий редукціонізм стосовно свідомості (спрощення феномену лише до фізіології, біології або соціальних чинників);

- аналіз пізнавальних процесів свідомості (психофізика, гештальтпсихологія й когнітивістика), що розкриває й вирішує проблему свідомості лише частково;

- пояснення свідомості крізь призму невідворотності її появи та ідеалізацію феномену. Прихильником цього підходу є сам В. Аллахвердов, який вважає психіку та свідомість інструментами перевірки дійсності у процесі пізнання (Аллахвердов, 2018).

Незважаючи на значні суперечки й неоднозначність у трактуванні цього складного й комплексного феномену, згідно зі Стенфордським словником з філософії, основну проблематику свідомості можна поділити на три категорії:

а) проблематика опису: що таке свідомість? Які її основні якості? За допомогою яких інструментів можна її найкраще дослідити, описати та змодельювати:

б) проблематика пояснення: як виникає свідомість? Чи є свідомість первинним елементом реальності? Як пов'язана свідомість з несвідомими процесами;

в) функціональна проблематика: Чому існує свідомість? Чи є у свідомості функції, і якщо так, то які? Чи діє свідомість причинно-наслідково, і якщо так, то з якими ефектами? (Van Gulick, 2014).

Мета дослідження. З огляду на складність предмета, це дослідження присвячене проблемі визначення терміна «свідомість» у зарубіжній психології й особливостям його трактування.

Методологія та методи. У дослідженні використано загальнонаукові методи: методологічного та теоретичного аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення. Предметом виступили дефініції терміна «свідомість» у працях впливових зарубіжних дослідників та наукових видань. Критерієм добору матеріалів стало те, що саме ці вчені або видання беруть активну участь у дискусії та роблять значний внесок у формування наукового консенсусу.

Результати та дискусії. Свідомість як одне з центральних психологічних явищ, за даними В. Аллахвердова, має майже сотню різних, протилежних визначень: а) як ідеальне, що протилежне матеріальному; б) як свідоме – протилежне несвідомому; в) як прояв виключно людського – протилежне тваринному; г) як стан бадьорості – протилежний стану сну; ґ) як механізм, стан чи процес; д) як вербальне явище; ж) як усвідомлення власних переживань; з) як дещо якісне: «промінь», «вітер» тощо; и) як дещо кількісне, що можна виміряти (Аллахвердов, 2000: 30–31). Таким чином, свідомість часто визначається науковцями методом «від протилежного», з чіткою дихотомією між терміном «свідомість» та явищами, що є абсолютно протилежними.

Надмірна кількість тлумачень поняття «свідомість» значно ускладнює процес комунікації та взаємодії вчених. Зокрема, R. Vimal виявив 40 різних трактувань цього терміна й розділив їх на визначення, що розглядають свідомість як функцію або як досвід. Такий еклектичний підхід частково зумовлений множинністю визначень, підходів та значним збільшенням інформації щодо свідомості (Vimal, 2009).

Особливий акцент у цій дискусії трактування феномену «свідомість» поставив I. Varuss, який одним з перших спробував віднайти консенсус у системному огляді 1987 року. Психолог нарахував 29 визначень свідомості, скомпонувавши частину понять у групи та виділивши 5 спільних дефініцій свідомості: а) властивість організму у робочому стані, яка передбачає реєстрацію, обробку інформації та дії на основі інформації; б) характеристика чіткого знання актуальної ситуації психічних станів чи дій, що виражена у поведінці людини; в) суб'єктивне усвідомлення, яке характеризується інтенціональністю; г) відчуття існування суб'єкта ментальних дій; ґ) взаєморозуміння або спільне знання декількох суб'єктів у соціальному сенсі (Varuss, 1987).

Незважаючи на поодинокі спроби деяких учених досягти консенсусу, кількість дефініцій терміна «свідомість» з плином часу зростає. Окремі вчені вважають феномен свідомості не досить дослідженим для формулювання чітких визначень. Як зазначали F. Crick та C. Koch: «Доки проблема не буде зрозуміла набагато краще, будь-яка спроба формального визначення, швидше за все, буде або вводити в оману, або бути надмірно обмежувальною, або і те, і інше» (Crick & Crick, 1998: 97). Ми частково погоджуємось з цією цитатою, оскільки, на наш погляд, у сучасних наукових визначеннях поняття «свідомість» спостерігаються дві протилежні тенденції. Перша (еклектизм) полягає у занадто широкому визначенні свідомості й пошуку максимально компромісної дефініції, що повинна об'єднати майже

всі погляди та підходи щодо свідомості. Друга тенденція (редукціонізм) визначає свідомість занадто вузько й загострює увагу тільки на окремому елементі свідомості, вважаючи його вирішальним критерієм існування свідомості. Хоча будь-яке визначення можна розглядати як занадто вузьке або занадто широке, серед сучасних підходів і поглядів на свідомість ці тенденції є кристалізовані. Разом з тим відтерміновувати формулювання вичерпної дефініції поняття «свідомість», як це пропонували F. Crick та C. Koch, не є продуктивним шляхом у вирішенні наукової проблеми. З моменту написання авторами статті пройшло більше двадцяти років, але науковці так і не наблизились до бажаного консенсусу (Zhao et al, 2019). З нашої точки зору, наукова полеміка є більш ефективним шляхом, ніж відтермінування пошуку вдалого визначення. Проаналізуємо найчастіше вживані визначення свідомості у зарубіжній науковій літературі.

За визначенням словника з психології Американської психологічної асоціації (АПА) під терміном «свідомість» розуміють: а) стан свідомості; б) усвідомлення організму будь-чого зовнішнього чи внутрішнього відносно себе; в) стан бадьорості; г) у медицині та науці про мозок, характерна електрична активність мозку у стані бадьорості (VandenBos, 2016: 236). Дефініції, що пропонує АПА, фактично зводять свідомість до досить простих та загальних феноменів: стан, усвідомлення або електрична активність мозку. Подібний підхід є прикладом редукціонізму. Іншим типовим прикладом прояву редукціонізму є визначення свідомості через процеси уваги, нівелиюючи самостійність процесів уваги. Сучасні нейропсихологічні дослідження надають значні докази, що увага та свідомість реалізуються через два окремих, розділених нейронних кореляти (Maier & Tsuchiya, 2021).

Словник АПА підкреслює, що існують складні філософські конструкти та множинність точок зору щодо свідомості, однак можна виділити дві основні течії: матеріалістичну й іматеріалістичну. Відповідно до першої течії свідомість досліджується ззовні на основі її функцій та поведінки, що включає у себе аналіз фізичних, нейробіологічних та когнітивних процесів (здатність відрізнити стимули, контролювати внутрішні стани, поведінку та реагувати на навколишнє середовище). Друга течія розглядає свідомість зсередини через внутрішній досвід та суб'єктивність, що досліджується за допомогою інтроспекції.

Кембриджський словник із психології визначає свідомість як «феномен особистісного, суб'єктивного досвіду. Цей досвід пов'язаний із пам'яттю, уявою чи сенсорною системою та взаємодіє з навколишнім середовищем і фізіологічними станами, що викликає зміни

у стані або особливостях суб'єктивного досвіду» (Matsumoto, 2009: 128). Це визначення тотожне дефініції психіки як суб'єктивного відображення об'єктивного світу, що вводить певну термінологічну плутанину, використання двох термінів синонімічно. Якщо свідомість еквівалентна суб'єктивному досвіду, то сон є свідомим станом, оскільки він містить суб'єктивний досвід переживання і пов'язаний з уявою. Це породжує парадокси.

Оксфордський словник з психології тлумачить свідомість як «типовий психічний стан пробудженої людини, що характеризується переживанням сприйняття, думок, відчуттів, усвідомленням зовнішнього світу, часто і у людей (але не обов'язково в інших тварин) самосвідомості» (Colman, 2015: 161). На наш погляд, це визначення влучно висвітлює сутність свідомості, відділяє її від несвідомих феноменів. Проте дефініція досить суперечлива й не лаконічна, оскільки на початку вказується, що свідомість є станом людини, а кінець підкреслює ймовірну наявність свідомості у тварин. Теза про те, що це психічний стан пробудженої людини потребує спеціального дослідження, оскільки розвиток технологій з нейровізуалізації уможливив виявлення свідомості й дозволив спілкуватись з пацієнтами у вегетативному стані (Owen, 2019).

Стенфордська енциклопедія з філософії підкреслює, що є декілька дефініцій (сенсів), що використовуються для позначення поняття «свідомість»:

а) чутливість як здатність відчувати та реагувати на зовнішній світ;

б) бадьорість, тобто стан, в якому організм проявляє активність і протиставляється комі та сну;

в) самосвідомість – здатність відобразити себе окремо від зовнішнього світу;

г) «щось подібне» – критерій філософа Т. Нагеля, що визначає наявність свідомості у істот, що мають дещо подібну до людської систему репрезентації суб'єктивного відображення світу;

г) суб'єкт свідомих станів, що припускає виділення критеріїв істоти зі свідомістю;

д) перехідна свідомість як свідомість, що спрямована на об'єкт (Van Gulick, 2014).

Вищевказані визначення розглядають феномен свідомості дещо мозаїчно, акцентуючи увагу на певних фрагментах наукового об'єкта, що є проявом редуційної тенденції. Визначення свідомості як стану бадьорості уже є дискусійним, хоча до недавнього часу більшість науковців погоджувались з цією тезою, яка була ледве не єдиною спільною для всіх науковців.

Філософ D. Rosenthal виділяє три найбільш уживані контекстуальні значення терміна «свідомість»: а) опис людини або істоти, що пере-

буває у стані бадьорості; б) опис людини або істоти, що усвідомлює щось; в) опис властивостей ментальних процесів, що протиставляються несвідомим (Rosenthal, 2009).

Загалом, у філософії найбільш часто вживані лише два значення. Свідомість у широкому сенсі припускає рефлексію, самоусвідомлення та набір інтелектуальних здібностей, характерний тільки для людей. У вузькому сенсі свідомість є здатністю до чуттєвого досвіду (Proudfoot & Lacey, 2009: 84).

Деякі науковці визначають поняття «свідомість» досить широко як результат процесів, що відбуваються у головному мозку або як загальний об'єднуючий термін щодо суб'єктивного характеру психічних станів (Karunakaran, 2016; Kumar, 2016). Такі еkleктичні погляди унеможливають чітке окреслення предмета дослідження, зводячи психічні феномени до єдиного – свідомості, а саме поняття «свідомість» редукує до акумуляції психічних процесів.

Незначна частина науковців (D. Dennet, K. Frankish тощо) є прихильниками ілюзїонізму – теорії, що позиціонує суб'єктивний досвід як ілюзорний феномен, що викликаний фізичними або функціональними станами мозку. Таким чином, на погляд ілюзїоністів, свідомість є квазіфеноменом, який пов'язаний з неправильним трактуванням внутрішніх репрезентацій (Kammerer, 2019). Цей підхід зазнав значної критики.

Найбільш повний, сучасний огляд наукових джерел з проблематики свідомості зроблений D Sattin, F. Magnani, L Bartesaghi з колегами, які виявили 29 різних теоретичних моделей свідомості. За даними цих авторів, свідомість визначають через поняття: «активність», «усвідомлення», «мозок», «збірний», «компонент», «зміст», «події», «зовнішній», «відчуття», «поле», «форма», «функція», «інформація», «інтегрований», «рівень», «психічний», «розум», «нейронний», «об'єкт», «організм», «минулий», «сприйняття», «перцептивний», «фізичний», «можливий», «сила», «процеси», «властивість», «дійсність», «репрезентація», «щось», «простір», «стан», «суб'єктивний», «система», «таламокортикальна», «світ». Найпоширенішими термінами є «інформація», «досвід» та «стан» (Sattin et al, 2021).

Важливо зазначити, що розмитість визначень свідомості у зарубіжній психології не є проблемою самої науки, а лише відбиває дискусійний характер предмета дослідження. Для порівняння класичним визначенням свідомості в українській психологічній науці є таке: «Свідомість – найвищий рівень розвитку психіки і відображення об'єктивної дійсності, властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються

в ньому. Свідомість властива лише людині» (Синявський & Сергєєнкова, 2007: 269). Це визначення є анахронічним, тому що не відображає сучасні наукові погляди, котрі визнають наявність елементів свідомості серед тварин.

Власне кажучи, теза про те, що свідомість властива лише людині, припускає появу низки взаємопов'язаних запитань: а) чи актуальна й коректна градація психіки у світлі синтетичної теорії еволюції?; б) чи дійсно свідомість властива лише людині?; в) який статус штучного інтелекту? Так, W. Banks, спираючись на нейробіологічні дані, поведінкові показники та адаптивну конвергенцію, наводить докази, які підтверджують існування свідомості у тварин (Banks, 1995). Як демонструє M. Gross, існують вагомні докази присутності елементів свідомості у тварин, з чого науковці припускають існування спектра свідомості з індивідуальними особливостями у різних видів (Gross, 2013). Щодо штучного інтелекту, то, наприклад, прихильники функціоналізму вважають, що існування свідомості визначається не внутрішніми структурами мозку, а функціями, що виконує свідомість у системі. Таким чином, виникнення свідомості може мати різні субстрати для функціонування, це положення називають «множинною реалізацією».

На нашу думку, свідомість є психічним станом, який характеризується переживанням суб'єктивного досвіду й цілеспрямованою, усвідомленою поведінкою, що забезпечує її підвищену гнучкість та складність. Свідомість уможливляє свободу вибору, ускладнює соціальну координацію й покращує регуляцію внутрішньо-мотиваційних станів.

Підсумовуючи, анахронічність дефініції «свідомість» відображає більш глобальну проблему відірваності української психологічної науки від світової. Тим не менш зарубіжний досвід надає цінний матеріал для дискусії щодо генези, функціонування та опису свідомості, а також дозволяє окреслити коло подальших досліджень. Як зазначає M. Velmans, зі збільшенням знань термін «свідомість» буде змінювати власне наповнення, як це відбулось з фундаментальними фізичними поняттями «енергія» та «час» (Velmans, 2009).

Перспектива подальшого дослідження пов'язана зі створенням нового, холістичного підходу до розгляду феномену свідомості як компонента психічного життя людини та створенням теорії, що вичерпно та об'єктивно пояснить цей стан.

Висновки. Свідомість як одне з центральних психологічних явищ має множину часто протилежних підходів і трактувань у психології. Процес знаходження спільного тлумачення далеко не завершений, враховуючи збільшення інформації щодо предмета дослідження щороку. Проведений критичний аналіз концептуального змісту категорії «свідомість» вказує на значні протиріччя у визначеннях та підходах до неї. Виділено дві протилежні тенденції у конструктах опису свідомості: еkleктизму та редукціонізму, що відповідно розглядають свідомість або занадто широко, або занадто вузько. Надано власне авторське трактування свідомості як психічного стану, який характеризується переживанням суб'єктивного досвіду й цілеспрямованою, усвідомленою поведінкою, що забезпечує її підвищену гнучкість та складність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аллахвердов В. М. Сознание как парадокс : монографія. Санкт-Петербург : Издательство ДНК, 2000. 528 с.
2. Аллахвердов В. М. Проблема сознания. Поиск путей решения. *Мир психологии*. 2018. № 2. С. 11–21.
3. Зинченко В. П., Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь. Москва : АСТ, 2008. 409 с.
4. Синявський В. В., Сергєєнкова О. П. Психологічний словник / ред. Н. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 336 с.
5. Banks W. P. Evidence for consciousness. *Consciousness and cognition: an International Journal*. 1995. Vol. 4. № 2. P. 270–272.
6. Barušs I. Metanalysis of definitions of consciousness. *Imagination, cognition and personality*. 1987. Vol. 6. № 4. P. 321–329.
7. Birch J. In search of the origins of consciousness. *Acta biotheoretica*. 2020. Vol. 68. № 2. P. 287–294.
8. Colman A. M. A dictionary of psychology. 4th ed. New York : Oxford University Press, 2015. 883 p.
9. Consciousness: new concepts and neural networks / T. Zhao et al. *Frontiers in cellular neuroscience*. 2019. № 13. 302 p.
10. Crick F. Consciousness and neuroscience. *Cerebral cortex*. 1998. Vol. 8. № 2. P. 97–107.
11. Dehaene S., Lau H., Kouider S. What is consciousness, and could machines have it? *Robotics, AI, and humanity* / ed. by J. von Braun et al. 2021. P. 43–56.
12. Dennett D.C. Facing up to the hard question of consciousness. *Philosophical transactions of the royal society B: biological sciences*. 2018. Vol. 373. № 1755. 20170342.
13. Disorders of consciousness / B. C. Eapen et al. *Physical medicine and rehabilitation clinics*. 2017. Vol. 28. № 2. P. 245–258.
14. Gross M. Elements of consciousness in animals. *Current biology*. 2013. Vol. 23. № 22. P. 981–983.
15. Kammerer F. How rich is the illusion of consciousness? *Erkenntnis*. 2019. P. 1–17. URL: <https://doi.org/10.1007/s10670-019-00204-4> (дата звернення: 11.02.2022).
16. Karunakaran R. Mathematical modeling of consciousness: a foundation for information processing. *International conference on emerging technological trends (ICETT)* : матеріали Міжнар. наук. конф., Kollam, 21–22 October 2016. Kollam, 2016. P. 1–4.

17. Kumar K. R. Mathematical modeling of consciousness: subjectivity of mind. *International conference on circuit, power and computing technologies* : матеріали Міжнар. наук. конф, Nagercoil, 18–19 March 2016. Nagercoil, 2016. P. 1–5.
18. Maher C. Experiment rather than define. *Trends plant sci.* 2020. Vol. 25. № 3. P. 213–214.
19. Maier A., Tsuchiya N. Growing evidence for separate neural mechanisms for attention and consciousness. *Attention, perception, & psychophysics.* 2021. Vol. 83. № 2. P. 558–576.
20. Matsumoto D. E. *The Cambridge dictionary of psychology.* Cambridge University Press, 2009. 608 p.
21. Origin and evolution of human consciousness / F. Fabbro et al. *Progress in brain research.* 2019. Vol. 250. P. 317–343.
22. Owen A. M. The search for consciousness. *Neuron.* 2019. Vol. 102. № 3. P. 526–528.
23. Phillips I. The methodological puzzle of phenomenal consciousness. *Philosophical transactions of the royal society B: biological sciences.* 2018. Vol. 373. № 1755. 20170347.
24. Proudfoot M., Lacey A. R. *The Routledge dictionary of philosophy.* 4th ed. Routledge, 2009. 464 p.
25. Rosenthal D. Concepts and definitions of consciousness. *Encyclopedia of consciousness.* 2009. P. 157–169.
26. Theoretical models of consciousness: a scoping review / D. Sattin et al. *Brain sciences.* 2021. Vol. 11. № 5. 535.
27. Van Gulick R. Consciousness. *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* URL: <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness/#ConCon> (дата звернення: 11.02.2022).
28. VandenBos R. *APA dictionary of psychology.* 2nd ed. Washington : American Psychological Association, 2015. 1024 p.
29. Velmans M. How to define consciousness: and how not to define consciousness. *Journal of consciousness studies.* 2009. Vol. 16. № 5. P. 139–156.
30. Vimal R. Meanings attributed to the term ‘consciousness’: an overview. *Journal of consciousness studies.* 2009. Vol. 16. № 5. P. 9–27.

REFERENCES:

1. Allahverdov, V. M. (2018). Problema soznaniya. Poisk putej resheniya [The problem of consciousness. Finding solutions]. *Mir psihologii*, (2), 11–21 [in Russian].
2. Allahverdov, V. M. (2000). *Soznanie kak paradox* [The consciousness as a paradox]. St. Petersburg, Izdatelstvo DNK, 528 [in Russian].
3. Zinchenko, V. P., & Meshcheryakov, B. G. (2008). *Bol'shoj psihologicheskij slovar'* [Large psychological dictionary]. Moscow, AST, 409 [in Russian].
4. Syniavskiy, V., & Serhieienkova, O. (2007). *Psykhoholichnyi slovnyk* [Psychological dictionary]. N. Pobirchenko (red.), Kyiv : Naukovyi svit [in Ukrainian].
5. Banks, W. P. (1995). Evidence for consciousness. *Consciousness and Cognition: An International Journal*, 4(2), 270–272.
6. Barušs, I. (1987). Metanalysis of definitions of consciousness. *Imagination, Cognition and Personality*, 6(4), 321–329.
7. Birch, J. (2020). In search of the origins of consciousness. *Acta Biotheoretica*, 68(2), 287–294.
8. Colman, A.M. (2015). *A dictionary of psychology.* Oxford University Press.
9. Crick, F., & Koch, C. (1998). Consciousness and neuroscience. *Cerebral cortex*, 8(2), 97–107.
10. Dehaene, S., Lau, H., & Kouider, S. (2021). What is consciousness, and could machines have it? *Robotics, AI, and Humanity*, 43–56.
11. Dennett, D. C. (2018). Facing up to the hard question of consciousness. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 373(1755), 20170342.
12. Eapen, B. C., Georgekutty, J., Subbarao, B., Bavishi, S., & Cifu, D.X. (2017). Disorders of consciousness. *Physical Medicine and Rehabilitation Clinics*, 28(2), 245–258.
13. Fabbro, F., Cantone, D., Feruglio, S., & Crescentini, C. (2019). Origin and evolution of human consciousness. *Progress in Brain Research*, 250, 317–343.
14. Gross, M. (2013). Elements of consciousness in animals. *Current Biology*, 23(22), 981–983.
15. Kammerer, F. (2019). How rich is the illusion of consciousness? *Erkenntnis*, 1–17.
16. Karunakaran, R. (2016, October). Mathematical modeling of consciousness: A foundation for information processing. In *2016 International Conference on Emerging Technological Trends (ICETT)* (pp. 1–4). IEEE.
17. Kumar, K. R. (2016, March). Mathematical modeling of consciousness: Subjectivity of mind. In *2016 International Conference on Circuit, Power and Computing Technologies (ICCPCT)* (pp. 1–5). IEEE.
18. Maher, C. (2020). Experiment rather than define. *Trends Plant Sci*, 25(3), 213–214.
19. Maier, A., & Tsuchiya, N. (2021). Growing evidence for separate neural mechanisms for attention and consciousness. *Attention, Perception, & Psychophysics*, 83(2), 558–576.
20. Matsumoto, D. E. (2009). *The Cambridge dictionary of psychology.* Cambridge University Press.
21. Owen, A. M. (2019). The search for consciousness. *Neuron*, 102(3), 526–528.
22. Phillips, I. (2018). The methodological puzzle of phenomenal consciousness. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 373(1755), 20170347.
23. Proudfoot, M., & Lacey, A.R. (2009). *The Routledge dictionary of philosophy.* Routledge.
24. Rosenthal, D. (2009). Concepts and definitions of consciousness. *Encyclopedia of consciousness*, 157–169.
25. Sattin, D., Magnani, F. G., Bartesaghi, L., Caputo, M., Fittipaldo, A. V., Cacciatore, M., ... & Leonardi, M. (2021). Theoretical Models of Consciousness: A Scoping Review. *Brain sciences*, 11(5), 535.
26. Van Gulick, R. (2014, 14 January). *Consciousness.* Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from: <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness/#ConCon>

27. VandenBos, G. R. (2015). APA dictionary of psychology. American Psychological Association.
28. Velmans, M. (2009). How to define consciousness: And how not to define consciousness. *Journal of consciousness studies*, 16(5), 139–156.
29. Vimal, R. (2009). Meanings attributed to the term “consciousness”: an overview. *Journal of Consciousness Studies*, 16(5), 9–27.
30. Zhao, T., Zhu, Y., Tang, H., Xie, R., Zhu, J., & Zhang, J.H. (2019). Consciousness: new concepts and neural networks. *Frontiers in cellular neuroscience*, 13, 302.

*Стаття надійшла до редакції 20.01.2022.
The article was received 20 January 2022.*